

Hönsäters alunbruk.

I Skånska Cementaktiebolagets arkiv på Hönsäter förvaras bland ett antal äldre handlingar några dokument rörande aluntillverkningen vid Hönsäter.

Då helt säkert de bland dessa påträffade beskrivningarna å tillvägagångssättet vid alunframställningen (sid 8, 15) ” Om Alun Bruks Anläggning och Alunens Tillwärckning” samt Anmärckningar wid Alun-Wärck” äro av visst kulturhistoriskt värde, och då även de övriga documenten, som belysa utvecklingen av Hönsäters Alunbruk, innehålla många uppgifter av intresse, bifogas de i avskrifter härtill – dock med reservation för eventuella feltolkningar. Skriften är nämligen i många fall otydlig och svårläslig.. – Tyvärr hava de ritningar, som åberopas i avhandlingen ”Anmärckningar om Alun-Wärck”, ej kunnat påträffas.

När Hönsäters alunbruk anlades omkring år 1667, var framställningen av alun ur alunskiffer ingalunda någon ny företeelse. Redan år 1637 anlades i sydöstra Skåne Andrarums alunverk av den danske adelsmannen Joachim Beck, som nämnda år utverkade privilegium av konung Christian IV ”för honom och hans arfwingar att på dess gårdars BosjöKlostets och Gladsax’ grunder utarbete vitriol och alun”.- Någon sådan tillverkning synes vid denna tid ej hava upptagits i dåvarande Sverige, eftersom Beck, när svårigheter vid igångsättningen yppade sig, icke kunde vinna erfarenhet om tillvägagångssättet på närmare håll än England och Holland, dit han också själv reste”dels at der sammastädes för sin egen Person inhämta ehrfahrenheit om de orternas alunwärcs egenskap och dels derifrån med sig hem igen förskaffa till Brukets tillhöriga inrättande några av de mineralens tracterande wäl kunnoge män”. Från denna resa hade han också med sig hem tvenne holländare, som emellertid till en början icke kunde komma tillrätta med tillverkningen ”förgifwandes denna Alunmalmen wara mycket olik den Engelske och Hollendske”. Vid kokningen hade de använt sig av såväl kopparpannor som ”stöpte jernkittlar”, ”hvilka bägge emot alunens vitriol omöjligan länge uthärda kunde”. Slutligen iordningställdes pannor av bly, ”de der den önskade effecten presterade”. – Kriget mellan Sverige och Danmark 1644 ödelade bruket så gott som fullständigt, och först år 1650 blev det åter iståndsatt. – År 1661 utarbetade Beck tillsammans med en vid bruket anställd adelsman Robbert, ”apothekare till profession”, den metod för aluntillverkningen, som senare tillämpades, och som sannolikt är just den metod, som beskrives i ”Anmärckningar wid Alun-Wärck” (sid 15).

I Sverige hade efter allt att döma aluntillverkningen i mitten av 1700-talet tagit en sådan för myndigheterna oroande omfattning, att man såg sig nödsakad utfärda förbud mot inrättande av flera alunbruk. Detta skedde den 1 mars 1748. Anledningen härtill torde hava varit den stora förbrukningen av ved för skiffrens rostning och den egentliga alunkokningen.

År 1766 upphävdes förbudet av Riksens Ständer, som emellertid förbehöll sig fri prövningsrätt till inkommande ansökningar. – Förbudets upphävande stod sannolikt i samband med den omständigheten, att man kommit underfund med att skiffern kunde användas som bränsle under pannorna. Detta framgår av en artikel av Torbern Bergman i Kongl. Vetenskaps Academiens handlingar för år 1767: ”Alun-tillverkningen i Riket förtjänar utan tvivel mycken uppmärksamhet. Detta Salt är outhärligt i Medicin, i åtskilliga Konster och i synnerhet i Färgerier. Malm felas oss icke, så att vi, om skogarne tillstadde, borde kunna förse större delen af Europa med denna Vara; men som torf och stenkol säkerligen finnas, när de nogare än hittills efterspanas, så tyckes Alun-tillverkningen ännu ansenligen kunna utan skada förökas. Ja, sjelfva Skiffern kan merendels nyttjas till kokningen.”

Huruvida planerna på inrättande av ett alunverk vid Hönsäter tidigare än på 1760-talet dryftats, framgår icke av tillgängliga handlingar. Den äldsta förvarade handlingen visar, att Ryttmästaren Harald Jacob Lenk år 1766 till Kungl. Maj:t ingivit en ansökan om ”et AlunWärks anläggande wid Säteriet Hönsetter i Skaraborgs län, bredewid Kinnekulle” och att Kungl. Maj:t visserligen icke kunnat bifalla denna ansökan men i nåder tillåtit, att en närmare undersökning av skogs- och skiffertillgångarna på platsen skulle få verkställas för att utröna ”om bemälte Ryttmästare kan visa sig äga sådana erforderligheter till ett slikt wärcks anläggande utan andras förfång”.

På Kongl. Maj:ts och Riksens Bergs Collegii uppdrag förrättades sådan undersökning år 1768 av Bergmästaren Erik Bergenschöld på Elfstorp.

Bergmästaren meddelar i sin rapport från förrättningen, att Ryttmästaren på säteriets egna ägor hade ”överflödig tillgång på Ahluneschiffer och tillräcklig skog”, varför han anser sig kunna tillstyrka Ryttmästarens ansökan; han rekommenderar därjämte Ryttmästaren till erhållande av s.k. ”frihetsår” med åberopande av det förhållandet, att Ryttmästaren varit omtänksam nog att låta uppföra alla brukets byggnader av sten. – Det framskymtar sålunda även här myndigheternas ängslan för otillbörlig minskning av skogsbestånden.

För att ytterligare motivera sin tillstyrkan av ansökningen tillägger Bergmästaren följande intressanta passus: ”--- warandes icke at twifla det ju det hitintills brukade kalkbränneri efter hand, och så fort denne för det allmenna mera gagneliga rörelse (aluntillverkningen) kommer i sin jämna gång, blifwer nedlagt, och den skog besparad som därtill annars utgådt”. – Den gode bergmästaren blev i detta avseende icke sannspådd. Av hans yttrande finna vi emellertid, att ved ännu vid denna tid användes som bränsle vid kalkbränningen här på Kinnekulle.

Privilegium för Ryttmästare Lenk å tvenne enkla pannor utfärdades av Bergscollegium den 17 oktober 1768. Samtidigt beviljades 9 frihetsår från erläggande av tillverkningskatt till Kronan.

Av privilegieakten finna vi, att arbetena med uppförande av byggnader till alunbruket redan påbörjats, nämligen ett kar- och packhus, ett pannhus och ett lut- och muttervattenhus. Beträffande byggnadernas belägenhet angives endast, att de lågo ”gent wid Gården på norra sidan”. Av en brandförsäkringshandling, daterad år 1812, sid 42, förstår man emellertid, att byggnaderna legat ungefär där nuvarande gårdsmedjan och snickareboden äro belägna. Det har nämligen i brandförsäkringshandlingarna antecknats, att 16 alnar ifrån bruksbyggnaderna fanns ”en stor, djup damm, hwarifrån watten genom åtskilliga Canaler under jorden ledes begagnande wid Bruket”.

Ett skifferbrott i Storängen, ”ungefärligen 1/16 mil väster ifrån gården”, hade iordningställt till fem alnars djup, och i det s.k. ”Sjöråse gårdet”, ”helt nära inwid gården”, på östra sidan, ett annat skifferbrott till samma djup; det senare sannolikt beläget nedanför nuvarande vedgården, ungefär på platsen för folkskolan. Trädgården mellan folkskolan och mejeribyggnaden kallas också än i dag ”malmträdgården”.

År 1778 besiktigades bruket ännu en gång av Bergmästaren Eric Bergenschöld på uppdrag av Berscollegium för att utröna, ”huruwida bruket hunnit till then stadga, att någon årlig avgift till Kongl. Maj:t och Cronan therfore kan med thess bestånd utgå”. De nio frihetsåren hade nämligen med år 1777 gått till ända.

Av denna rapport förstå vi, att Ryttmästaren haft många svårigheter att öveervinna i fråga om aluntillverkningen. Under de första fyra åren hade endast tillverkats 40 tunnor, och Ryttmästaren hade enligt protokollet sagt sig många gånger hava fruktat, att han ”företagit sig et arbete, hwilket skulle medtaga thess egendom”. År 1775 anställde han emellertid en ny inspektor, Peter Blomström, som tidigare arbetat vid Andrarums alunbruk. Denne hade vid sin ankomst kunnat påpeka flera felaktigheter i de tekniska anordningarna, och Ryttmästaren framhöll, att han kunnat spara många onödiga kostnader, om han från början haft till hjälp kunnigt folk.

Bl.a. hade Blomström funnit alla lutkaren otäta. Alla karen fingo tagas upp, och man måste köra fram ej mindre än 3000 lass blålera för tätning.

Tillverkningen steg därefter till 61 tunnor år 1776 och 1777. Vid denna tid sysselsattes inalles 6 ständiga arbetare och vtid, då kokning pågick, dessutom 6 dagsverkskarlar.

På grund av de förhållanden, som Bergmästaren åbeeropat i sin rapport, beviljade Bergscollegium genom utslag den 23 april 1779 ytterligare 6 frihetsår, enär det blivit konstaterat, att ännu åtskilligt av inrättningen återstod astt förbättra, ”innan then hinner komma i thet tillstånd, att wärket igenom afkastningen kan lemna någon ersättning för redan gjorda kostnader”.

Några år senare finna vi, att Fänriken Greve Johan Hindric Creutz hos Bergscollegium anhållit om tillstånd att å egna ägor på Kinnekulle anlägga ett eget alunverk med tvenne pannor. – Ryttmästare Lenck hade emellertid då i skrivelse till Bergscollegium meddelat, att han med Greve Creutz senare överenskommit, att, om privilegium beviljades på tvenne pannor, dessa skulle placeras i Hönsätters alunbruk, vars byggnader från början uppförts med tanke på en sådan utökning av pannornas antal. – Privilegium beviljades, varigenom alltså Hönsätters alunbruk i fortsättningen kunde drivas med 4 enkla pannor.

Man är frestad närmare undersöka, vad som döljer sig bakom denna transaktion mellan Greve Creutz och Ryttmästare Lenck. Var det en utväg, som Ryttmästaren dikterat, för att minska risken av avslag å en egen ansökan om privilegium på ytterligare ett antal pannor i sitt alunbruk? Eller var det en allvarlig konkurent, som uppträdde och irriterade Ryttmästarens redan förut så bekymmersamma alunaffärer? Vi få inte veta något härom av dessa handlingar. Endast att Greve Creutz uppträdde vid denna tidpunkt som svärson till Ryttmästaren!

I det sålunda år 1787 utökade privilegiet beviljades emellertid inga ytterligare frihetsår utan skulle tillverkningskatt erläggas i fortsättningen.

Å sidan 32 finna vi en kontokurant över debitering av sådan skatt å tillverkning vid Hönsätters alunbruk. Kvantiteten tillverkad alun synes hava ytterligare ökat och uppgick åren 1786, 1787 och 1788 till respektive 90, 120 och 120 tunnor alun. – Ryttmästaren tycks inte varit så punktlig med vare sig rapporterna om tillverkningen eller inlevereringen av skattemedlen. Uppbörds mannen har i kontokuranten tillåtit sig sådana vändningar som ”Sent omsider erhållit –” eller ”Äntligen uti Bref –”.

År 1796 förvärfvas Hönsättersgodset av Hovjunkaren Bengt von Hofsten, och i ett bytesbrev, daterat den 28 juni 1796, överlåter Greve Creutz till den nye ägaren av Hönsäter sin rätt i de år 1787 privilegierade tvenne pannorna.

Hovjunkaren von Hofsten ingav påföljande år en skrivelse till Bergscollegium, vari han anmälde, att han ”igenom förändring av pannorna och ugnarnas anläggning, i likhet med hvad vid Garphytte Alunwerk brukas, skall hafwa försökt att drifwa kokningen endast med sielfwe Alunschiffen”. Då han alltså ansåg sig i stånd att driva detta verket utan vedränsle, begärde och erhöll han den 9 november 1797 privilegium på ytterligare 4 pannor. – Därmed var Hönsätters alunbruk privilegierat föör inalles 8 enkla pannor.

Någon ytterligare utökning av pannornas antal synes icke hava förekommit, och med denna omfattning av tillverkningen kunde Hönsätters alunbruk endast räknas till ett av de mindre brukena i landet. Vid Beatæ Christinæ Alunwerk vid Latorp i Närke uppgives pannornas antal till 40 stycken enkla, och av ungefär samma storleksordning torde Andrarums alunbruk hava varit.

I en rapport, daterad den 24 mars 1827, från Bruksinspektoren H G Korsell angives tillverkningen under vartdera av åren 1824 och 1825 till 772 tunnor och år 1826 till 574 tunnor. Under sistnämnda året hade alunkokningen legat nere i 3 månader på grund av vattenbrist. – Beträffande arbetareantalet vid denna tidpunkt rapporterar inspektor Korsell: ”De vid Bruket engagerade och sysselsatte arbetare, hafva under omnämnda trenne år utgjort 83 Personer af arbetsföre qvinnor och män. De på dessas förtjenst uppehåll egande Personer af underåriga Barn och Orkeslösa äro inalles 59 st. Utom dess finnas 11 Personer gratialister, hvilka dels af sjukdom, dels af ålderdom, äro oförmögne att något arbete förrätta”.

De närmaste åren torde tillverkningen hava hållit sig vid ungefär samma nivå. Sålunda tillverkades enligt 1828 och 1829 års räkenskaper respektive 604 och 690 tunnor alun, och denna årstillverkning torde snarast varit mindre än större under de återstående 2 à 3 decennierna, som bruket ännu var i drift.

År 1856, som angivits som det sista år aluntillverkningen bedrevs vid Hönsäter, framställdes endast 387 tunnor alun. Till jämförelse kan nämnas, att de vid denna tidpunkt i drift varande alunbruken i vårt land nämnda år tillverkade följande kvantiteter:

Öland, Kalmar län	2000 tunnor
Latorp, Örebro län	1700 ”
Andrarum, Kristianstads län	1610 ”
Lover, Kalmar län	1000 ”
Hönsäter, Skaraborgs län	387 ”
Karlsfors och Kaflås, Skaraborgs län	nedlagda

I ett brandsyneinstrument, daterat den 14 augusti 1877, meddelas, att samtliga de till alunbruket hörande byggnaderna, nämligen Pannhus, Karhus, Raffinerhus jämte tillbyggnad, Mutterhus samt Luthus, år 1873 blivit ”nedtagne och platserne utjemnade”.

De mäktiga högarna av skifferaska, som utbreda sig över ett vidsträckt område, är sålunda i våra dagar de enda synliga resterna efter det gamla bruket

Hällekis den 9 november 1940. Nils Lindh